

شیخ صدوق

سید حسن طالقانی

پروژه علم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

شیخ صدوق

سیدحسن طالقانی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشگاه فلسفه و کلام اسلامی
- سرپرست: محمدعلی انصاری
- ویراستار: محمدعلی انصاری
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستانتی
- چاپ اول: زمستان ۱۳۹۱
- شمارگان: ۱۰۰۰
- قیمت: ۱۷۰۰۰ تومان
- عنوان: ۳۵۴ مسلسل: ۵۶۵

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.
 نشانی: قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
 تلفن و دورنگار: ۲۷۸۲۲۸۳۳-۲۰۲۵، ص: پ: ۲۷۱۸۵/۲۸۵۸، کدپستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۳۹
 مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۲۷۸۲۸۳۴
 ۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران، تلفن و دورنگار ۶۶۹۵۱۵۳۴
 طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب گاه: www.pub.isca.ac.ir؛ رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir؛ فروشگاه الکترونیک نشر دیجیتال: www.digitaleas.ir

سرشناسه: طالقانی، سیدحسن، ۱۳۵۵-
 عنوان و نام پدیدآور: شیخ صدوق/سیدحسن طالقانی؛ تهیه پژوهشگاه فلسفه و کلام اسلامی
 مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴

مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص
 شابک: ۱۷۰۰۰۰ ریال

978-600-195-234-0

وضعیت فهرست نویسی: فیا
 یادداشت: کتابنامه، ص: [۲۴۱]-۲۴۷؛ همچنین به صورت زیرنویس
 یادداشت: نمایه

موضوع: ابن بابویه، محمدبن علی، ۳۸۱-۳۸۱
 موضوع: متکلمان - سرگذشتنامه - اعتقادات

شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشگاه فلسفه و کلام اسلامی

رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ط ۲ ۱۱۶/الف BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۹۲۲

شماره کتابشناسی ملی: ۴۰۹۰۰۲۷

فهرست

۱۳	سخنی با خداوند
۱۳	درباره کلاس طرح ادبیه امام متکلمان امامیه
۱۶	درباره کتاب پیش رو
۱۹	مقدمه

شخصیت، زمینه و زمان فرهنگی

۲۵	احوال شخصیتی و فردی شیخ صدوق
۲۵	۱. حیات فردی
۲۶	خاندان صدوق
۲۸	حیات علمی شیخ صدوق
۲۹	شرایط اجتماعی و سیاسی
۳۲	شرایط فرهنگی
۳۳	استادان و مشایخ صدوق
۳۷	عوامل مهاجرت صدوق
۳۸	۱. رحلت مشایخ بزرگ صدوق و افول مدرسه حدیثی قم

۳۸	۲. کمبود امکانات و آبادانی در «قم» در مقایسه با «ری»
۳۹	۳. دعوت رکن الدوله دیلمی از شیخ صدوق
۴۱	صدوق در ری
۴۱	شرایط اجتماعی - سیاسی ری
۴۴	اوضاع سیاسی ری
۴۹	وضعیت فرهنگی ری
۵۳	فرهنگ مردم ری
۵۵	بوزه‌خیز و شاگردان صدوق
۵۷	مسافریان شیخ صدوق
۶۲	آثار شیخ صدوق
۷۸	آثار موجود
۸۰	سال‌شمار آثار شیخ صدوق
۸۱	موضع عقل‌گرایان بغداد در برابر صدوق

روشن‌شناسی کلامی

۸۵	شیخ صدوق و دانش کلام
۸۵	تعریف کلام و متکلم
۸۷	ادله متکلم‌بودن شیخ صدوق
۸۷	۱. آثار کلامی
۸۸	۲. مناظره‌ها
۹۰	۳. نقل آراء و استفاده از اندیشه‌های متکلمان
۹۱	۴. دفاع از عقاید و رد شبهات
۹۱	روایات نهی از کلام در آثار شیخ صدوق

۹۷	۲. روش کلامی شیخ صدوق
----	-----------------------

اندیشه‌شناسی

۱۰۵	معرفت‌شناسی
۱۰۵	اکتساب و اضطرار در معرفت
۱۱۲	منابع معرفت
۱۱۲	فطرت
۱۱۴	عقل
۱۱۶	دلیل الهی
۱۲۰	خداشناسی
۱۲۱	شناخت خدا
۱۲۲	فطری بودن معرفت
۱۲۴	معرفت عقلی و استدلالی
۱۲۶	معرفت الله با الله
۱۲۹	تنزیه و نفی تشبیه
۱۳۱	صفات الهی
۱۳۲	رابطه صفات با ذات
۱۳۴	رابطه صفات با اسما
۱۳۵	معناشناسی صفات
۱۳۸	قدرت
۱۳۹	علم
۱۴۱	نفی تشبیه
۱۴۲	صفات خبریه یا الفاظ متشابه در قرآن و سنت

۱۴۵	رؤیت
۱۴۶	افعال الهی
۱۴۷	رابطه فعل با ذات و صفات
۱۴۹	مراتب فعل الهی
۱۵۱	مشیت و اراده
۱۵۴	قضا و قدر
۱۵۹	بدا
۱۶۳	انسان شناسی
۱۶۳	حقیقت انسان
۱۶۷	انسان پیش از دنیا
۱۶۹	انسان در دنیا
۱۷۰	فاعلیت انسان و مسئله جبر و اختیار
۱۷۱	تکلیف
۱۷۲	استطاعت
۱۷۵	خلق افعال
۱۷۵	نقی جبر و تفویض (امر بین امرین)
۱۷۸	پیامبر شناسی
۱۷۹	ادله نیاز به پیامبر
۱۸۱	نقش تکوینی
۱۸۲	نقش تشریعی
۱۸۴	عدد انبیا
۱۸۵	اولوالعزم
۱۸۵	عصمت انبیا

۱۸۶	برتری پیامبران بر فرشتگان
۱۸۸	نزول وحی
۱۸۹	معجزه
۱۸۹	نبوت پیامبر اسلام
۱۸۹	جایگاه پیامبر در عالم تکوین
۱۹۰	خلقت پیامبر ﷺ
۱۹۱	رسول اکرم ﷺ در عالم ذر و میناق
۱۹۱	پیامبر پس از خلقت آدم
۱۹۲	خاتمیت
۱۹۲	علم پیامبر
۱۹۳	امی بودن پیامبر
۱۹۴	علم پیامبر به زبان‌های مختلف
۱۹۴	عصمت پیامبر
۱۹۴	سهو النبی ﷺ
۱۹۶	شارع بودن پیامبر
۱۹۶	قرآن
۱۹۷	خلق قرآن
۲۰۰	نزول قرآن
۲۰۰	کامل بودن قرآن
۲۰۲	امام‌شناسی
۲۰۴	معنا و مفهوم امام
۲۰۵	اهمیت و جایگاه امامت در اعتقادات
۲۰۵	علت احتیاج به امام

- ۲۰۷..... اوصاف و ویژگی های امام
- ۲۰۷..... ۱. علم امام
- ۲۰۹..... محدوده علم امام
- ۲۱۰..... منبع علم امام
- ۲۱۵..... سهو و نسیان
- ۲۱۶..... ۲. عصمت
- ۲۱۶..... معنا و ماهیت عصمت
- ۲۱۸..... شروط عصمت
- ۲۲۰..... ایل عصمت الهیه
- ۲۲۱..... سایر ویژگی های امام
- ۲۲۲..... راه شناخت امام
- ۲۲۳..... عدد امامان
- ۲۲۴..... ولایت امام
- ۲۲۴..... ولایت تشریعی
- ۲۲۵..... ولایت تکوینی
- ۲۲۶..... غیبت امام
- ۲۳۰..... فرجام شناسی
- ۲۳۰..... مرگ
- ۲۳۱..... سؤال قبر
- ۲۳۲..... برزخ
- ۲۳۲..... بعث و زنده شدن مجدد
- ۲۳۳..... وعده و وعید
- ۲۳۴..... شفاعت

۲۳۴	بهشت و جهنم
۲۳۵	رجعت
۲۳۸	نتیجه گیری
۲۴۱	کتابنامه

نمایه ها

۲۴۹	آیات
۲۵۱	روایات
۲۵۳	اعلام
۲۶۰	اصطلاحات
۲۷۳	کتابها
۲۷۵	گروه ها، قبایل و خاندان ها
۲۷۸	مکان ها

سخن با خواننده

درباره کلان طرح اندیشه‌نامه متکلمان امامیه

علم کلام از بارزترین دستاوردهای فرهنگ اسلامی است که همچون دانش فقه در درون همین بست پایهریزی شده است. متکلمان بزرگ امامیه همواره کوشیده‌اند ضمن تبیین آموزه‌های اعتقادی دین و دفاع از آنها، پاسخگوی شبهات گوناگون اعتقادی نیز باشند. این عملکرد نقش مهم و تأثیرگذاری در پایهریزی شالوده‌های معرفت دینی در حوزه‌های گوناگون علمی - فرهنگی و اجتماعی داشته و جامعه اسلامی را در برابر نمونه‌های بدیل استحکام بخشیده است.

امروزه با پیداشدن زمینه‌ها و چالش‌های اعتقادی، نوعی بحران کلام صدچندان شده است. بی‌شک پرداختن به این چالش‌ها بدون توجه به پیشینه غنی کلامی‌ای که از متکلمان برجسته امامیه بر جای مانده است نامیاب نخواهد بود؛ لیکن بازخوانی و به‌دست‌دادن پیشینه و گذشته تاریخی کلام نیز دشواری‌های خاص خود را داد. این دشواری‌ها بیشتر از دو ناحیه متوجه مطالعه در تاریخ کلام است: نخست ناکارآمدی یا ناآشنایی محققان علاقه‌مند به این حوزه با شیوه‌های پژوهشی مطالعه تاریخی فکر و اندیشه و دیگر بی‌اطلاعی از ادبیات کلام امامیه در سده‌های نخستین تاریخ کلام امامیه.

افزون بر این دو مشکل، استفاده قابل توجه از منابع مخالفان امامیه و بی‌توجهی به فضا و چارچوب شکل‌گیری این آثار، جملگی منجر به آن شده است که بسیاری از پروژه‌های بازساخت اندیشه‌های متکلمان امامیه در جهان معاصر، در فضایی رشد کند که الگوی فکری درستی بر آن حاکم نباشد. طبیعی است برون‌داد این گونه پژوهش‌ها آثاری خواهد بود که کلام امام را بی‌ریشه یا تأثیرپذیر از دیگر گرایش‌های اسلامی یا غیر اسلامی معرفی کند. نمونه‌هایی از این فرآورده‌ها را می‌توان هم‌اکنون در آثار مستشرانی چون مادلونگ، مک‌درموت، اشمیتگه، فان اس و محققانی چون مدرسی طباطبائی، کدیوری و غیر آنها یافت.

باری، خمودی و شریعتی این حوزه و البته در میان دانشوران شیعه مرهون عواملی چند است؛ بدین ترتیب نبود یا کمبود برنامه‌های کلان و صحیح در شناساندن تاریخ کلام و اندیشه شیعه از مهم‌ترین این عوامل خواهد بود؛ به همین دلیل هم تدوین و سامان‌دهی پژوهش‌ها در جهت تحقق این آرمان ضروری می‌نماید.

بی‌شک تدوین تاریخ اندیشه‌های کلامی شیعه از زوایا و نواحی گونه‌گونی قابل اجرا خواهد بود؛ شخصیت‌های سازمان‌یافته این تاریخ، جریان‌ها و مکاتب تاریخ‌ساز در عرصه اعتقادات، موضوعات و تراث برجامانده از دانش کلام، محورهای متفاوتی هستند که هرکدام در این فرایند، ویژگی خاصی دارند.

«اندیشه‌نامه متکلمان امامیه» کلان‌فعالیتی از مجموعه تلاش‌های پژوهشکده فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی است که برای دست‌یازیدن به این هدف، پژوهش درباره متکلمان تاریخ‌ساز شیعه را در دستور کار قرار داده است تا با رویکردی میان‌رشته‌ای، اعتقادات متکلمان

امامیه را در طول تاریخ به تصویر بکشد و از نوآوری‌های روشی و محتوایی ایشان پرده بردارد. بدون تردید با وجود فعالیت‌ها و آثار پراکنده‌ای که در تاریخ این رشته انجام شده است، این طرح نخستین حرکت جامع در بازشناسی این بخش از اندیشه شیعه است که به منصف ظهور رسیده است؛ از این رو در این کلان‌پروژه فهرستی بالغ بر هشتاد متکلم در قالب دوازده مدرسه فکری سامان یافته است که از یک تقدم و تأخر تاریخی نسبی نیز برخوردارند؛ مدارس چون مدرسه کلامی مدینه و حجاز، مدرسه کلامی کوفه، مدرسه کلامی قم، مدرسه کلامی بغداد، مدرسه کلامی ری، مدرسه کلامی حله.

نحوه پژوهش‌های این مجموعه، هرچند شایسته بود تحلیلی تعریف شود تا در پرتو پس‌زمینه و بستری فکری، فرهنگی و سیاسی مدارس مورد نظر، تحلیل واقع‌بینانه‌تری از آثار و اندیشه به دست داده شود و زوایا و نقاط کور و تاریک تاریخ کلام مشخص و در انجام، تبیینی از سیر تحولات اندیشه‌های کلامی، همچنین تأثیر و تأثرهای متکلمان بر یکدیگر به منصف ظهور رسد؛ اما این رویه به دلیل دشواری‌های منصف کمتر دست‌یافتنی می‌نمود؛ لذا حداقل انتظار و هدف این طرح، گزینش دقیق و روشمند (توصیفی) از آرا و اندیشه‌های اندیشمندان تعریف شده است. با این همه تلاش می‌شود پروژه‌های آن خالی از تحلیل نباشد.

اولویت این کلان‌طرح نیز در ابعاد تاریک تاریخ کلام تعریف شده است تا مدارس فکری مدینه، کوفه، قم و بغداد بیش از گذشته مغفول نماند و معرفی درست و صحیحی از اندیشه‌های متکلمان این مدارس به تصویر کشیده شود. برون‌دادهای مطالعات و تحقیقات در این کلان‌پروژه که در قالب تک‌نگاری‌هایی با عنوان متکلم مورد نظر به زیور طبع آراسته می‌شود، بر

پایه دو محور عمده سامان یافته است: محور نخست به شخصیت، زمینه و زمانه فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد تا از خط فکری و اثرپذیری و اثرگذاری متکلم مورد پژوهش آگاهی دهد. محور دوم که مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش تحقیق است، جدای از تقریر صحیح مباحث، نظام فکری متکلم را در هر یک از محورهای اصلی این بخش به تصویر می‌کشد. هم‌تن سرفصل‌های این بخش، جدای از نشان دادن چگونگی نگرش متکلم به دانش کلام، بررسی اندیشه‌های او در قالب سرفصل‌های کلی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و رجم‌شناسی است.

درباره کتاب پیش رو

مدرسه کلامی قم از سلسله مدارس امامیه است که در آغاز سده سوم هجری با رویکردی حدیثی، بزرگ‌ترین مرکز نشر حدیث بود. با این همه مدرسه قم از ویژگی‌های کلامی خالی نبود و در یک سلسله پیوسته از اندیشمندان و صاحبان آثار همچون شیخ صدوق، کاشانی، نقاش مؤثری در تاریخ کلام امامیه بر جای گذاشت. این مدرسه در شیراز و سپس کار کلامی، ادامه‌دهنده جریان محدث - متکلمان کوفه است که با التزام و تکیه بر نص، به تبیین معارف رسیده از اهل بیت (علیهم‌السلام) می‌پرداختند. اندیشمندان این مدرسه اگرچه مانند متکلمان کوفه یا بغداد همواره در میدان‌های مناظره حضور نداشتند، گزارش‌های فراوان نشان می‌دهد هنگام ضرورت به دفاع از اعتقادات امامیه می‌پرداختند. آنچه در این مدرسه کلامی نباید مغفول افتد حضور یک نظام جامع از اندیشه‌ها و آرای اعتقادی در قالب روایات است که در آناری چون توحید صدوق یا کافی کلینی نمود یافته است.

کتاب پیش رو نخستین اثر از مدرسه کلامی قم است که در آن باورهای اعتقادی شیخ صدوق بحث و بررسی شده است تا بیشتر باورهای اعتقادی و کلامی محدثان امامیه بازنمون گردد.

در پایان از نویسنده ارجمند، حجت الاسلام والمسلمین آقای سیدحسین طالقانی، حجت الاسلام والمسلمین استاد محمدتقی سبحانی، ناظر علمی کلان لوح اندیشه نامه متکلمان امامیه، اعضای محترم شورای پژوهشی، حجت الاسلام والمسلمین آقای اکبر اقوام کرباسی، مدیر گروه کلام و سایر عزیزانی که در بهر رساندن این اثر نقشی داشتند، تشکر می‌کنیم، همچنین باید از نشر بهشتی که آماده‌سازی فنی و فرایند چاپ و نشر اثر را بر عهده داشته است، قدرانی کنیم.

علیرضا آل بویه

مدیر پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی

مقدمه

شیخ صدوق از محدثان، فقیهان و متکلمان بزرگ امامیه در قرن چهارم هجری و از تأثیرگذارترین دانشمندان شیعی در این بازه زمانی است. دوران شیخ صدوق مصادف با سال‌های آغازین غیبت کبری و رویارویی جامعه شیعی با شرایطی جدید و دشوار بوده است.

غیبت و عدم دسترسی به امام علیّه (ع) سبب پیدایش شک و حیرت در برخی از لایه‌های جامعه شیعی شده بود و این سبب دیگر نیاز به سامان‌دهی باورها و مبانی اندیشه تشیع بیش از پیش ضرورت می‌یافت. درست در همین دوران، دستیابی آل‌بویه به قدرت و حاکمیت سیاسی، فضای جدیدی را برای جامعه شیعه گشود. پدید آمدن حکومت شیعی آل‌بویه فضای گفتگو و ورود به عرصه‌های اجتماعی را برای شیعیان فراهم کرد و از فشارهای سیاسی و فکری بر جامعه شیعی کاست؛ اما این فضای جدید که اندیشه تشیع را از خفقان و حیات مخفیانه به عرصه حضور اجتماعی می‌کشاند، انتظاراتی را متوجه دانشمندان بزرگ امامیه در این دوران کرد. امامیه باید اندیشه‌های خود را در قالب مجموعه‌ای نظام‌مند و البته قابل دفاع به جامعه اسلامی عرضه کند. اگرچه عرضه نظام‌مند باورهای امامیه کمی پیش‌تر با ظهور کسانی چون محمد بن یعقوب کلینی آغاز شده بود؛ اما تکمیل این پروژه و دفاع از مبانی اندیشه امامیه توسط شیخ صدوق به

عنوان شیخ الاسلام حکومت آل بویه انجام پذیرفت.

صدوق اگرچه محدثی بزرگ و از پرورش یافتگان حوزه حدیثی قم بود، اما به دلیل تعلق به خط فکری محدث - متکلمان، با شیوه‌ای متن‌محور به تنظیم، تدوین و دفاع از باورهای کلامی پرداخت و از متکلمان برجسته مدرسه قم به شمار می‌آید. وی با تنظیم اعتقادنامه امامیه، باورهای کلامی را در نظامی منسجم و مرتبط عرضه کرد. این اعتقادنامه که به تفصیل در رساله اعتقادات به اختصار در اول کتاب الهدایه و نیز مجلس ۹۹ از کتاب الامالی آمده است، شاید از نخستین اعتقادنامه‌های امامیه است. صدوق این پروژه را در اثر آثار خود تکمیل نمود. وی در آثاری چون کتاب التوحید، النبوة و کمال‌الدین به گسترش مستندات و تبیین عقلانی و البته دفاع از این باورها پرداخته است.

گذشته از این تلاش کلامی در نظام‌سازی اندیشه کلامی امامیه، شیخ صدوق به عنوان بیه و عصارة مدرسه قم و البته آخرین ستاره درخشان این مدرسه فکری که خود واسطه انتقال این اندیشه و میراث، به مدرسه بغداد نیز بوده است، جایگاهی بس مهم و تأثیرگذار دارد؛ اما با وجود چنین جایگاهی در تاریخ اندیشه کلامی شیعه این وجهه از شخصیت این دانشمند بزرگ کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تاکنون تسلی جامع در معرفی ابعاد کلامی و اندیشه‌های شیخ صدوق به انجام نرسیده است.

بر اساس جستجوی نویسنده چند پایان‌نامه به گوشه‌هایی از شخصیت کلامی شیخ صدوق پرداخته است که در این میان تلاش آقای سیدمحسن موسوی در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «روش کلامی شیخ صدوق» و پایان‌نامه دکتری با عنوان «زمینه‌ها و سرچشمه‌های فکری شیخ صدوق» با راهنمایی دکتر رضا برنجکار قابل توجه است. نیز پایان‌نامه کارشناسی ارشد

آقای فاضل با عنوان «آرای کلامی صدوق در باب نبوت» و پایان نامه کارشناسی ارشد خانم زهرا فقیه با عنوان «الهیات بمعنی الاخص در کتاب توحید صدوق» از دیگر آثار پژوهشی است که به جنبه‌هایی از شخصیت کلامی شیخ صدوق پرداخته‌اند؛ اما در هیچ کدام از این آثار، نظام کلامی صدوق و ربط و فصل آرای وی با دیگر اندیشه‌ها تحلیل نشده است.

اکنون با عنایت به اهمیت و ضرورت بازشناسی اندیشه‌های کلامی شیخ صدوق و بی‌سابقه بودن آن در پژوهش‌های موجود، در این اثر تلاش شده است در کنار معرفی کامل شیخ صدوق نشان داده شود که شیخ صدوق متکلمی با منهج روشن و محدث - متکلمان است که در این منهج، عقل دوشادوش وحی به بار می‌آید. همچنین کوشش شده است محتوای اندیشه کلامی صدوق به تفصیل بررسی و در یک نظام به هم پیوسته نشان داده شود. البته این اثر گام‌های اولیه‌ای را در این مسیر پیموده است و بی‌تردید روشن شدن این مسیر نیازمند پژوهش‌های گسترده‌تر و عمیق‌تر همراه با تحلیل‌های تاریخی خواهد بود. امید آنکه با به دست آمدن صاحب نظران و استادان این عرصه، پژوهش‌های بعدی در این موضوع با قدرت و غنای بیشتری انجام پذیرد و این تلاش ناچیز بستر ساز پژوهش‌های جدی و اساسی در این زمینه باشد.

در پایان تلاش همه عزیزان و استادانی را که تا این زمان در تربیت و آموزش من سهیم بوده‌اند، ارج می‌نهم؛ از پدر و مادر دلسوز و فداکارم که در تربیت و آموزش من متحمل رنج‌های فراوان شدند، سپاسگزارم و سلامتی و طول عمر ایشان را از خداوند طلب می‌کنم.

از برادر بزرگوارم حجت الاسلام والمسلمین دکتر سیدعلی طالقانی سپاسگزارم که گذشته از آنکه برادری دلسوز و راهنمای من در مسیر زندگی

بوده‌اند، سهم بزرگی در آموزش و آشنایی‌ام با الفبای پژوهش داشته، همواره مشوق و راهنمای من در تلاش‌های علمی بوده‌اند.

همچنین تلاش‌ها و زحمات حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محمدتقی سبحانی را سپاس می‌گویم که به‌راستی حق بزرگی بر عهده من داشته، آراخته‌هایم را مرهون تلاش‌ها و راهنمایی‌های دقیق ایشان می‌دانم.

همچنین از دوست عزیز و فرهیخته‌ام حجت‌الاسلام دکتر اکبر اقوام کربلایی که همواره از راهنمایی‌های ارزشمندشان بهره‌مند می‌شوم، سپاسگزارم. از حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر علیرضا آل‌بویه مدیر محترم پژوهشکده فقه و کلام اسلامی و نیز سایر عزیزان در پژوهشکده که به نوعی در سامان‌یافتن این تشریفاتی داشته‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. در پایان از همسر صبور و فرزندان عزیزم که طی سال‌های زندگی کوشیده‌اند بهترین فرصت‌ها برایم فراهم باشند، صمیمانه تشکر می‌کنم و سلامتی و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم.